

Els palaus rurals del Vallès Oriental. Implantació i deriva d'una institució d'època islàmica (segles VIII-XI)

Ramon Martí (Universitat Autònoma de Barcelona)

Ponències
Revista del
Centre d'Estudis
de Granollers,
24 (2020), 85-117

85

Resum: Els nombrosos palaus rurals que existiren a Catalunya durant l'alta edat mitjana constituïen el patrimoni públic de l'estat, molt probablement com a conseqüència de la conquesta islàmica, d'acord amb tots els indicis. Així es comprova a l'actual comarca del Vallès Oriental, on en consten una vintena d'exemples, que habitualment es troben en l'entorn d'antics establiments i mereixen la consideració de *villae*, sovint relacionades amb topònims àrabs. Com a propietats públiques que eren, aquests palaus van ser assignats a personatges rellevants i es relacionarien amb l'aprovisionament de l'exèrcit, tant durant el període andalusí com en època carolíngia i comtal. El cas de Marata permet resseguir amb detall la trajectòria d'un d'aquests palaus, d'ençà d'implantar-se fins a convertir-se en parròquia. Durant tot aquest temps les seves terres s'atribuïren a poderoses famílies que participaren activament en la guerra.

Paraules clau: palau, al-Andalus, segle VIII, domini.

Abstract: The many rural palaces that existed in Catalonia during the Middle Ages constituted the public heritage of the state. According to all evidence, this was most likely as a result of the Islamic conquest. Thereby it is verified in the present region of the Vallès Oriental, where there are about twenty examples. These are usually found in the surroundings of old establishments and can be considered *villae*, often related to Arabic toponyms. Since they were public properties, these palaces were assigned to relevant figures and would be related to supplying the army both during the Andalusian period and the Carolingian and Condal periods. Marata's case allows us to trace the trajectory of one of these palaces in detail, from its establishment until it became a parish. All this time their land was assigned to powerful families who were actively involved in the war.

Keywords: palace, al-Andalus, 8th century, domain.

Data de recepció: 1 abril 2019; versió definitiva: 26 desembre 2019.

1. Presentació

86

Topònims com Palau, Palou, Palol, Palaus o altres derivats del terme llatí *palatium* sumen desenes de casos al conjunt de la Catalunya Vella, a la Narbonesa i en bona part del nord-oest peninsular, i constitueixen un grup específic que s'hauria fixat al substrat onomàstic remotament, durant l'alta edat mitjana. La nostra aportació aprofundeix l'estudi d'aquests palaus rurals, que aquí analitzem en l'àmbit comarcal del Vallès Oriental, on relacionem una vintena de casos que principalment corresponen a explotacions agrícoles extenses. De forma particular, aquí dedicarem una atenció especial a la vil·la palau de Marata, que analitzarem exhaustivament. De fet, fou a Marata on s'inicià el nostre interès sobre la problemàtica, quan mossèn Cardús ens demanà, l'any 1996, que estudiéssim el cas, en un cicle de conferències que aviat es publicarà. A partir d'aquí i durant dècades ens ha interessat l'estudi d'aquests antics palaus rurals, sobre els quals hem desenvolupat una línia de recerca específica, on s'emmarca aquesta aportació.¹ La progressió dels estudis reafirma que aquests casos constitueixen una veritable estructura de propietats públiques, relacionada amb la conquesta d'al-Andalus i amb el domini àrab del Vallès, que durà menys d'un segle.

Ponències
Revista del
Centre d'Estudis
de Granollers,
24 (2020), 85-117

2. La problemàtica dels palaus rurals

La importància històrica que poden haver tingut aquests palaus es comprova fàcilment als primers textos del període carolingi i comtal, on es registren desenes de casos al conjunt de la Catalunya Vella. Des de l'anàlisi documental, fou Pierre Bonnassie qui aportà les primeres precisions sobre el significat que podria tenir el concepte medieval *palatium*, quan estudià els recursos públics anteriors al feudalisme en la seva coneguda tesi sobre Catalunya durant els segles X-XI. Atesa la precoç fixació toponímica d'aquests casos o la seva distribució territorial, el professor deduïa que el terme palau correspondria a un antic edifici o centre d'explotació d'un domini públic, anterior al període carolingi, tot i que dubtava si el seu origen es podia remuntar al baix imperi romà o a la formació de l'estat visigòtic. Així ho deduïa a partir d'una desena d'exemples, on comprovava que bona part dels casos encara eren possessions comtals o dels agents del comte en la documentació primerenca.²

¹ J. CARDÚS (en premsa). La present aportació ha estat realitzada en el marc del projecte de recerca: *Génesis de la nobleza medieval: fortificaciones y poderes territoriales en el nordeste peninsular durante los siglos VIII-XI* (HAR2015-63661-P; MINECO - FEDER). Correu electrònic: ramon.marti@uab.cat

² P. BONNASSIE (1979-1981), p. 131-133.

Paral·lelament i des de l'arqueologia clàssica, a les comarques gironines s'observava que aquests topònims sovint es relacionen amb jaciments romans, i se'n deduïa que la denominació podia referir-se a una antiga construcció. Alhora, des d'una arqueologia medieval incipient i mancada d'exemples, també se suggeria que aquests palaus podien ser grans finques i residències temporals de comtes, bisbes i personatges de prestigi.³

Malgrat tot, en relació amb els orígens de la institució, cal remarcar que els textos del baix imperi o dels primers segles medievals quan citen el mot *palatium* sempre es refereixen a la residència imperial o reial, no a contextos rurals, es trobés a Roma o a les capitals dels regnes germànics. D'altra banda, cal creure que aquests palaus rurals són una especificitat hispànica, atès l'arrelament que manifesten en altres àmbits del nord peninsular, com Navarra, Castella i Lleó o Galícia, durant els segles X-XII, on el caràcter públic original aviat es desnaturalitzà, fins a convertir-se en un mitjà senyorial d'obtenció de rendes.⁴

A Catalunya vint anys enrere arribàrem a la conclusió que aquests palaus rurals serien conseqüència de la conquesta musulmana d'al-Andalus, atribució que ha estat debatuda recentment amb la celebració d'un congrés que ha desenvolupat la problemàtica.⁵ Així, les investigacions conduïdes no han fet sinó acumular indicis que confirmarien l'atribució andalusina dels palaus, amb el recurs de les diverses disciplines i fonts, d'on deriven hipòtesis ben plausibles, llargament madurades.

Veritable institució, els palaus rurals es relacionen amb la construcció patrimonial del primer estat andalusí, al qual s'atribuí de bon començament una part o fracció de les terres conquerides, en aplicar estrictament la normativa alcorànica. Així ho prova l'acció del governador al-Samḥ (a. 719-721), que conquerí Narbona i distribuï les terres que romanien indivises, tot separant la cinquena part que corresponia a l'estat, d'acord amb les instruccions del califa 'Umar ibn 'Abd al-'Azīz.⁶ A la pràctica, arreu del nord peninsular això implicaria la confiscació de centenars d'establiments o llocs que a partir d'aquí hom distingí amb el nom *palatium*.

La introducció i aplicació d'un concepte com aquest no ha de sorprendre en un context en què el llatí continuava essent la llengua majoritària, com succeïa arreu de la Península durant els segles VIII-IX. En canvi, on els pro-

³ J. Mª NOLLA i J. CASAS (1984), p. 117. M. RIU (1989), p. 92.

⁴ J. A. GARCÍA DE CORTÁZAR i E. PEÑA (1989). E. PASTOR (1996), p. 145-154.

⁵ R. MARTÍ (1999). X. BALLESTÍN i E. PASTOR (ed. 2013).

⁶ D. BRAMON (2000), p. 156-158.

cessos d'islamització i d'arabització persistiren, el substrat toponímic que reflecteix la problemàtica se centra en altres topònims com Albalat (*al-balāṭ*) i Alcàsser (*al-qaṣr*) o els seus derivats, tot i que són menys nombrosos que els palaus del nord peninsular.⁷

Malgrat tot, les fonts cordoveses també reporten testimonis d'aquest extens patrimoni públic fundacional, que perduraria durant l'emirat independent i que al capdavant es transformà en topònims, alhora que l'estat andalusí ampliava els seus recursos. Així, vers mitjan segle IX, l'abat Samsó acusava el comte Serband d'haver fet tributàries les basilíques de la ciutat de Còrdova i de convertir en impurs els donatius pietosos adscrits a l'ús de les esglésies, ampliant els tresors fiscals i espoliant el patrimoni diví per enriquir els palaus del fisc (*palatia fisci*), tal com si prenguéssim l'aigua a qui té set per llençar-la a l'oceà, segons la seva opinió. D'altra banda, en l'entorn cordovès són ben conegudes les manifestacions àuliques que conegueren algunes d'aquestes finques rústiques en mans dels omeies i dels seus col·laboradors, on les almúnies califals foren palaus sumptuosos, voltats de jardins.⁸

És a la Catalunya Vella, però, on millor podrem apreciar la complexitat d'aquest dispositiu fundacional de propietats públiques, on en comptem més de 150 casos i el domini islàmic no superà el segle VIII. En conjunt, podem afirmar que aquests palaus rurals formen un veritable dispositiu logístic que es distribueix preferentment sobre el conjunt de la xarxa viària, que afecta totes les comarques i que prolifera al voltant de les ciutats o dels centres territorials d'interès. Assignats als col·laboradors de l'estat o a l'exèrcit, els palaus serien explotacions agrícoles diversificades que habitualment reben la consideració de *villa* o de *locus* als primers textos conservats, establiments que no manifesten altres competències jurisdiccionals que les del seu propi terme o l'àmbit local que ocupen.

La mateixa onomàstica dels palaus és ben significativa, tot i que la majoria dels casos reben un nom simple, sense altres precisions que el diminutiu o el plural que pot adoptar el topònim, així com algun indicador geogràfic que el situa. Si més no, el caràcter públic de la institució és ben explícit en les formes llatines d'un Palau del Tresor (*P. Fisco*) i Palau del Rei (*P. de Reig*), com ho podria ser també la denominació àrab de Palau-solità, dels Soldans potser (*P. Salatane*).⁹

⁷ R. MARTÍ (2013), p. 108 i 111.

⁸ I. GIL (1973), p. 551. G. D. ANDERSON (2013).

⁹ J. COROMINES (1989-1997), VI, p. 134. S. PÉREZ (2008), p. 77.

Altres exemples, però, revelen explícitament l'origen ètnic dels seus ocupants o propietaris. Així, registrem quatre casos inequívocs amb l'apel·latiu 'Moro' (*P. Moro*, *P. Maurorum* o *Palamors*), tot i que cal dubtar si es tracta de berbers o si el terme *maurus* també s'aplicaria als àrabs. Altres palaus encara recorden el nom dels seus titulars àrabs inequívocs, que serien personatges principals: aquest és el cas d'un empordanès 'Abū Jawr (*P. Abtauri*), que hauria estat el darrer governador de la ciutat de Girona i que la lliuraria als francs poc després de l'any 790, en relació amb el lloc que encara rebria un altre nom àrab definitiu, com és la població de Jafré (*Iafar*);¹⁰ a les portes de Barcelona, 'Abū Zayd hauria posseït la vila de Ripollet (*P. Auzido*) i bé podria ser fill del darrer governador d'al-Andalus durant l'emirat dependent, Yūsuf al-Fihri;¹¹ així mateix, l'antic nom de Rocafort de Bages evocaria algú anomenat 'Abū Īsā (*P. de Avezia*), i un *P. Monnoso* rossellonès recordaria el nom del berber Munūsa, que l'any 731 es revoltà contra l'emir a la Cerdanya;¹² encara al Vallès Oriental, algú anomenat 'Azahr hauria edificat una torre en un lloc anomenat 'Palou' (*turrem de Azar que vocant Palaciolo*),¹³ construcció defensiva que només detallen alguns palaus.

Malgrat tot, entre els seus titulars també consten alguns noms de tradició autòctona, com *P. Rodegario*, *P. Frugello*, *P. Borrello* o *P. Felmiro*, exemples que tant poden suggerir la participació de clients muladís com, més probablement, que siguin propietaris ulteriors, d'època carolíngia. Altres vegades el seu nom llatí pot fer referència a l'antiguitat de l'establiment (*P. Antiquum*, *P. Vetere* i *P. Fracto*) o descriure una característica particular del lloc (*Monte Palacio*, *P. Serpensis* i *P. Siccus*). Moltes altres denominacions, però, resulten estranyes al substrat onomàstic dels nostres districtes, on el significat precís planteja controvèrsies particulars.

Més enllà d'aquests indicadors onomàstics, les dades arqueològiques disponibles que confirmarien l'adscripció dels primitius palaus són força limitades o ambigües per diferents motius. D'una banda, cal considerar que són llocs d'establiment preferent des d'antic i que sovint romanen habitats, ocupats per explotacions tradicionals o incorporats a les poblacions actuals. D'altra banda, les excavacions arqueològiques han estat poques i limitades, alhora que la recerca encara manifesta certes dificultats per distingir la fi del període visigòtic dels primers temps de l'emirat. Els problemes afecten, fins i tot, les actuals datacions de radiocarboni, atès que durant la segona meitat del

¹⁰ R. MARTÍ i Mª M. VILADRICH (2018), p. 61-62.

¹¹ S. PÉREZ (2008), p. 74. GIBERT (2013), p. 190.

¹² J. GIBERT (2013), p. 184.

¹³ S. PÉREZ (2008), p. 77.

segle VII s'inicia un seguit de fluctuacions en la corba de calibratge que disminueix la precisió dels resultats. Així, la fi de l'època visigòtica s'incorpora a una única forquilla cronològica que comprèn la major part del segle VIII, així com les últimes dècades s'afegeixen al tram del segle IX.¹⁴

90

Malgrat tot, constatem que els casos més significatius habitualment es localitzen en l'entorn d'establiments romans o de l'antiguitat tardana, vers les planes litorals o interiors. Així, a Septimània, la detecció puntual d'enterraments de ritus islàmic sobre mosaics antics garanteix la presència dels nouvinguts en el cas dels Palats de Laure-Minervois, un dels exemples més septentrionals. Contràriament, a la factoria empordanesa de Pla de Palol (Platja d'Aro) no s'identificaren restes medievals durant l'excavació d'aquest jaciment tardoantic. També és significatiu l'extens jaciment lleidatà de Palous de Camarasa, amb indicis d'ocupació antiga i andalusina, així com una necròpoli de tradició visigòtica, on destaca la datació adient d'una sepultura.¹⁵

Ponències
Revista del
Centre d'Estudis
de Granollers,
24 (2020), 85-117

Al capdavant, els palaus excavats al Vallès mereixen una menció particular, tres casos particulars que plantegen noves qüestions. Així, el jaciment terrassenc de l'Aiguacuit sembla correspondre a un palau documentat precoçment (*P. Fracto*), en relació amb una vil·la antiga que conté sitges i cabanes d'època visigòtica i altres de posteriors entre les ruïnes romanes, on es recuperà un esperó de cavaller. Excavat en extensió, el jaciment sabadellenc de Sant Pau de Riu-sec (*P. de Rivo Sicco*) també s'inicia amb un establiment romà que continua actiu en època tardoantiga, la fase més mal coneguda, alhora que es detecten noves estructures d'època carolíngia que precedeixen la construcció de l'església romànica. Finalment, l'excavació de l'església de Santa Coloma de Marata temps enrere posà al descobert un sitjar que no seria anterior a l'època carolíngia, atesos els materials recuperats, on també es constata la presència de ceràmica antiga residual. Aquests casos evidencien explotacions agrícoles que, en l'aspecte formal, no difereixen gaire de la resta d'establiments rurals altmedievals, alhora que tots tres manifesten una intensa ocupació en època carolíngia i comtal, quan aquests llocs es documenten.¹⁶

És molt probable que certes estructures i materials de les fases tardoantigues d'alguns jaciments corresponguin a palaus d'època islàmica, atès que els límits del període visigòtic continuen sent difusos. Malgrat tot, ni la intervenció de Pla de Palol ni l'exigua excavació de Marata ofereixen registres adients, resultats negatius que posen dubtes sobre la localització precisa del

¹⁴ C. FOLCH i J. GIBERT (2017), p. 297-298.

¹⁵ J. GIBERT (2013), p. 189. C. FOLCH (2013). C. ALÓS i E. SOLANES (2013).

¹⁶ J. ROIG i J. M. COLL (2013).

palau original. Sortosament, les dades disponibles no acaben aquí i encara amplien la caracterització dels palaus, tant en relació amb la implantació del dispositiu andalusí com, principalment, sobre la continuïtat que molts establiments tingueren en època carolíngia i comtal. Tot seguit ho comprovarem a la comarca del Vallès Oriental, que aporta una nodrida representació de casos.

3. Els palaus rurals del Vallès Oriental

Herència antiga, cal creure que durant el segle VIII el conjunt territorial del Vallès constituïa un únic districte, el *territorium Vallense*, demarcació on s'aplicarien les directrius califals de confiscació de terres que originaren els palaus. Al conjunt del Vallès això suposà la selecció estratègica de desenes d'emplaçaments que es distribueixen arreu dels plans, preferentment sobre els cursos fluvials i les principals vies de comunicació, tot i que destaca una notable concentració de casos que encercla la seu episcopal d'Ègara.¹⁷ Ara, però, només ens ocuparem de la meitat oriental del districte, que és prou significativa per ella mateixa i on també s'observa certa concentració de casos en l'entorn de la població de Caldes de Montbui, al bell mig de l'antiga demarcació (figura 1). Aquí, l'estudi del paisatge històric detecta traces antigues perdurables, així com l'acumulació de certes transformacions medievals, tot i que la comprensió d'aquests canvis es troba en una fase molt incipient.¹⁸

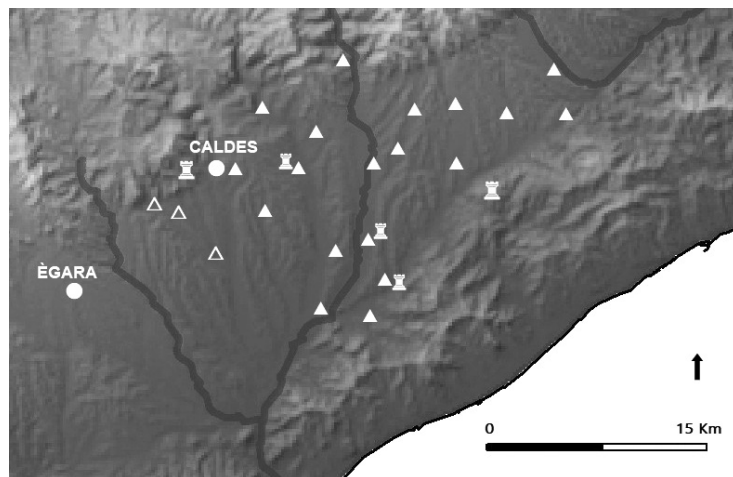

Figura 1. Palaus rurals i torres andalusines al Vallès Oriental (font: elaboració pròpia).

¹⁷ J. SOLER i V. RUIZ (2013).

¹⁸ J. BOLÓS (2006), p. 110-119.

En relació amb la innovació medieval dels palaus, la comarca del Vallès Oriental proporciona un conjunt de 19 casos, la majoria dels quals ben documentats als arxius, tret de quatre exemples procedents dels recursos cartogràfics actuals. Aquí, la denominació llatina més habitual és la de 'Palau', que recullen 11 casos, als quals se sumen sis diminutius 'Palou' i dos plurals 'Palaus'. Tot i que la relació obtinguda és ben representativa, no considerem, però, que sigui exhaustiva, atès que hom podria ampliar la nòmina amb el recurs d'altres fonts medievals i modernes o amb reculls de toponímia local.

Aquí, els palaus habitualment ocupen entorns planers i camps extensos, on les notícies de materials antics són recurrents. Així ho avalen les dades conegudes de la Carta Arqueològica virtual (Invarque), un recurs digital que en bona part es nodreix de les extenses prospeccions menades per Josep Estrada temps enrere,¹⁹ tot i que les indicacions més precises deriven del registre documental dels segles IX-XI. De llevant vers ponent, tot seguit exposarem les dades bàsiques dels diferents casos, atès que només la suma dels components pot caracteritzar la complexitat del conjunt.

A la capçalera del riu Tordera, la 'vil·la *Bitamenia*, ara dita *Palatium*' va ser concedida l'any 862 per Carles el Calb al seu fidel Sunyer, comte d'Empúries, i suposa la menció més antiga d'un palau vallesà. La concessió comprenia les parròquies de Santa Maria i Sant Esteve de Palautordera, així com l'església de la Costa de Montseny i un ampli sector de la muntanya, un conjunt que suposaria uns 85 km² de superfície. Fins aquí el marquès Humfrid n'hauria posseït el domini, que Sunyer II transferí al seu gendre Guifré Borrell l'any 908 mitjançant un intermediari, quan aquest assolí el comtat de Barcelona.²⁰ Tot seguit el domini es disgregà i el monestir de Sant Cugat del Vallès obtingué les dues parròquies, denominades amb l'apel·latiu 'Palau', malgrat que és al terme de Santa Maria on es preserva la denominació 'Vitamenia' fins a inicis del segle XIII. Com ha estat proposat, *Bitamenia* bé podria ser un topònim àrab format per aglutinació d'una preposició amb la *nisba* d'un antropònim, amb el significat de 'en els dominis de Tamīn', opció ben plausible.²¹ Les excavacions realitzades en l'entorn de l'església de Santa Maria de Palautordera només han detectat un extens cementiri altmedieval sense datacions precises, tot i que confirmen la presència residual de materials antics. En canvi, en l'entorn de l'església de Sant Esteve de Palautordera s'observaren estructures baiximperials i alguns enterraments tardoantics. Malgrat tot, pensem que el primitiu palau podria correspondre a la masia de Can Sala (Santa Maria de Palautordera), aquí ben bé un sinònim que

¹⁹ <<http://invarque.cultura.gencat.cat/>> (última consulta 18/12/2019).

²⁰ R. d'ADAL (1926-1950), p. 355-358. I. BAIGES i P. PUIG (2019), doc. 106 i 1422. R. MARTÍ (2019).

²¹ S. PÉREZ (2008), p. 71 i 82.

denotaria l'existència d'un edifici singular, d'acord amb la notícia d'una *sala domènica* que l'any 1045 posseïen uns particulars, amb una porta oberta vora l'estrada de Vilamajor.²²

Contràriament, del mas tradicional de Can Palaus Vell (Santa Maria de Palautordera) no disposem de cap dada documental ni arqueològica. Bé podria ser l'emplaçament d'un palau original, atès el nom i la posició que ocupa, sobre un turó que domina diferents passos entre les valls de la Tordera i el Mogent.

En la conca hidrogràfica del riu Mogent, existí un altre cas en l'antiga paròquia de Sant Pere de Vilamajor, on el capbreu de mitjan segle X recull la concessió d'una terra a l'església (*in Palacio*), mencionada després de Vallserena. Aquest constitueix un cas únic, en què els comtes de Barcelona retindrien la integritat del domini de Vilamajor, així com l'estada al palau, que es mantenia l'any 1079 (*cum statica de ipso palatio qui ibi est*). Aquí mateix, Ramon Berenguer IV disposava d'un batlle que administrava el conjunt de les rendes i el domini específic de Vilagomà, topònim desaparegut que es trobaria vers l'actual Sant Antoni de Vilamajor. Igualment, una relació de despeses dels anys 1156-1157 detalla que Vilamajor, principalment, i Sant Celoni eren aleshores punts d'escala habituals dels viatgers procedents d'arreu, i on s'hostatjaven els comtes i tota mena de nobles, eclesiàstics o vassalls, guerrers habitualment, amb els seus acompanyants.²³ Molt probablement, pel paper principal que el palau mantingué s'hi haurien desenvolupat arquitectures singulars, capaces d'acollir els viatgers il·lustres i els moviments de tropes. Malauradament, a Sant Antoni de Vilamajor no queda record d'aquelles instal·lacions ni es disposa de dades arqueològiques.

L'existència d'un altre cas al terme de Cànoves només l'avalua l'actual topònim de Can Palaus. Malgrat tot, és probable que en les seves immediacions hagi existit un d'aquests establiments, atès que és un sector de camps extensos i que té la proximitat de topònims àrabs inequívocs com Rifà o Alfou (Sant Antoni de Vilamajor).

Tampoc aconseguim documentar als primers textos medievals el Pla de Palou del barri del Poble Sec de Cardedeu, també conegut com Pla de les Parets o de Rifanyes. Aquí radica un establiment romà de consideració, on han estat excavades algunes estructures imperials i s'han realitzat prospeccions geofísiques per tal de determinar l'extensió del jaciment.

Un altre Palou ben particular s'associa a l'existència d'un castell o torre, un topònim desaparegut que també rep altres denominacions i que es trobaria

²² J. RIUS (1945-1947), doc. 578.

²³ I. BAIGES i P. PUIG (2019), doc. 321. I. BAIGES *et alii* (2010), doc. 97, 914, 956, 1019, 1044 i 1091. M. AVENTÍN (1990).

sobre la riba esquerra del riu Mogent, als confins entre els termes actuals de la Roca i Vilanova. És aquí on els límits de la parròquia de Sant Sadurn de la Roca situen l'any 932 el *castello de Palaciolo*, entre les fites del turó de Céllecs i el Mogent. Altres notícies posteriors encara confirmen l'existència d'un castell amb un terme propi (*castro Palaciolo*), on el vicari Brocard adquiriria una terra l'any 1008 i que en 1050 confinava per llevant amb el terme de Vilanova. El mateix lloc es consideraria un *vicus* l'any 993, si és el 'Palau' que cita la còpia d'un document comtal.²⁴

L'atribució andalusina d'aquesta fortificació la certifica l'altre nom que rep simultàniament com a *castro Morino*, on es detalla l'existència d'una torre: així, als confins entre els termes de la Roca i castell Morí, l'any 986 el monestir de Sant Cugat del Vallès obtenia una terra situada entre una estrada i el torrent del 'gorg d'Ambròs' (*rio qui scurrit de gorgio Amrone*), previsiblement en referència al torrent de Can Cristòfol i l'entorn de Ca l'Ambrós Vell; l'any següent el mateix monestir cedia a un tal Marrací unes cases amb terres i horts situades al *castulo Morino*, a canvi d'altres béns a Aiguallonga; el mateix vicari Brocard podria ser-ho d'aquesta fortificació, atès que en 1009 concedia a Sant Cugat l'alou que posseïa vora la torre del castell Morí.²⁵ Vers principis del segle XI, però, declinen definitivament les notícies d'una fortificació que, al capdavant, substituïren els castells feudals de la Roca i de Montornès. Malgrat tot, l'any 1211 el mateix emplaçament encara rebria el nom de castell de Céllecs (*castrum de Elex*).²⁶

Unes referències i altres suggereixen situar la torre o castell de 'Palou Morí' vers els turons de Can Gol, un sector parcialment urbanitzat on s'ignoren traces de fortificació, previsiblement a prop dels camps de conreu. Davant seu, sobre la riba dreta del riu Mogent, destaquen les troballes de materials romans en l'entorn de Ca l'Ambrós, abans documentat i que ofereix l'emplaçament idoni d'una explotació simultània.

Pròxima a l'anterior i sobre la riba esquerra del riu Mogent, la vil·la de *Palatio Almalla* o *Dalmanla* es documenta d'ençà de 972 i també correspon a un centre tradicional de domini públic (*ipso fiscale*). Així es testimonia l'any 997 entre els límits del 'vilar d'Abdela' i, com l'establiment veí, s'ha suggerit que 'Almanla' podria ser un antropònim àrab, 'Amān' Allāh (protecció de Déu).²⁷

²⁴ I. BAIGES i P. PUIG (2019), doc. 178, «et vadit a Cabannas et pervenit usque in Cellicos et descendit per ipsa serra et venit ad ipso castello de Palaciolo et pervenit usque in rivo Mugente et pergit per ipsa strada usque ad campo de Ophilone». P. PUIG (1995), doc. 125. J. BAUCCELLS *et alii* (2006), doc. 771. I. BAIGES i P. PUIG (2019), doc. 1198, «vico nominato Palatio».

²⁵ I. BAIGES i P. PUIG (2019), doc. 893 i 932. J. SALVADÓ (2012), doc. 654.

²⁶ V. FARIAS (2002-2003), p. 30, n. 55.

²⁷ I. BAIGES i P. PUIG (2019), doc. 593 i 1383. S. PÉREZ (2008), p. 80.

D'altra banda, cal considerar que aquest palau pot haver tingut una extensa jurisdicció, atès que el prenen com a referent les parròquies de Sant Vicenç de Vallromanes i Sant Sadurn de Montornès. Hereva d'aquell establiment, la masia de Can Palau es troba als confins sud-occidentals de Vilanova amb els anteriors municipis, sobre un sector avui urbanitzat, on temps enrere s'identificaren estructures i materials romans, així com moles de basalt, que són habituals als jaciments tardoantics.

Tres altres casos es distribueixen sobre les ribes del riu Congost, entre els quals destaca la posició principal de la vil·la de Palou (Granollers), profusament documentada d'ençà de l'any 924 i que estaria caracteritzada per un mosaic de cases esparses, terres, horts i molins, així com l'església de Sant Julià, documentada en 943.²⁸ Sembla referir-se al mateix lloc la notícia del terme de *Torre de Azar* l'any 974, també denominat *Palaciolo*, on s'esmenta un desconegut torrent de 'Vil·la Piscina'. A la mateixa fortificació sembla referir-se la menció d'una 'Guardiola' cinc anys més tard, on tenia terres Delà, tot i que cal esperar fins 1087 per confirmar l'existència d'una torre que posseïen els seus hereus.²⁹ Al mateix terme parroquial de Palou i a l'altra banda del riu, diverses notícies informen que la vil·la de 'Caselles' també s'anomenava 'Abcecrine', un altre antropònim àrab.³⁰ Al conjunt de l'església de Sant Julià s'hauria observat la presència de tègules reutilitzades i no tenim notícies de materials arqueològics en l'entorn de la Torre de les Aigües, un edifici de planta rectangular força alterat, de finals de l'edat mitjana (figura 2).

Figura 2. Torre de les Aigües, entre els horts de Palou, Granollers (fotografia de l'autor).

²⁸ I. BAIGES i P. PUIG (2019), doc. 150, 164, 177, 200, 231, 247, 248, 278, 281, 312, 317, 370, 412, 460bis, 486, 487, 654bis, 666, 1265, 1468, 1509 i 1539, per citar només els textos del segle X.

²⁹ I. BAIGES i P. PUIG (2019), doc. 616 i 718. J. BAUCELLS *et alii* (2006), doc. 1481.

³⁰ J. BAUCELLS *et alii* (2006), doc. 442, 468 i 1376.

Riu amunt, sobre la riba esquerra del riu Congost, també al terme de Corró d'Avall hauria existit un lloc anomenat Palau (*ipso Palacio / Palado*), documentat dues vegades l'any 1012.³¹ Sobre la llera del riu, avui encara el recorda Can Palau Nou, tot i que no tenim notícies de restes arqueològiques en les immediacions de la casa. Si més no, a prop seu el jaciment del Pla del Serrador ofereix un cas contemporani dels palaus, un establiment modest que mostra dues fases consecutives: el primer assentament medieval reocupa un establiment prehistòric i comprèn un total de 32 estructures de gran diversitat morfològica que hom data durant els segles VII-VIII; l'espai d'habitatge presenta dos fons de cabana retallats al subsòl, amb restes d'activitats de combustió, així com una vintena de sitges de perfil globular; la segona fase s'atribueix als segles IX-X i està representada per 34 estructures on predominen les sitges, que preferentment presenten un perfil troncocònic i fons pla. És un conjunt de gran similitud al cas pròxim i coetani del jaciment de Ca l'Estrada, a Canovelles, també descobert recentment.³²

Afluent del Congost, la riera de Carbonell també té dos casos específics, un a Marata i l'altre a Corró d'Amunt. Documentat d'ençà de l'any 895, el palau de Marata després mereixerà un apartat específic. Pel que fa al terme de Corró d'Amunt, només tenim notícia d'un lloc anomenat *Palazolet* l'any 1092, sense altres indicacions que permetin situar-lo.³³

Tot cloent l'accés al Congost, al lloc de Can Palau (la Garriga) es documenten materials romans i una necròpoli associada amb tombes de tègules. Amb un potencial agrícola relativament modest, aquí destaca el valor estratègic d'un establiment limítrof amb el districte d'Osona, així com l'explotació d'un molí que consta a les primeres notícies documentals del segle XIII.³⁴

Sobre la conca hidrogràfica del riu Tenes també es registra una nodrida representació de casos, començant per un explícit *Palacio Fisco* (Mollet del Vallès), avui desaparegut. Documentat durant els segles XI-XII, aquest establiment es localitzaria sobre la riba dreta del Tenes, vers l'aiguabarreig del Besòs, amb predomini d'horts i molins en l'entorn.³⁵

També a la parròquia de Lliçà de Vall es localitzaria un antic palau (*ipso Palacio Antigo*) sobre la riba esquerra del Tenes, d'acord amb una única notícia

³¹ J. BAUCCELLS *et alii* (2006), doc. 174 i 175.

³² A. FORTÓ *et alii* (2009).

³³ J. ALTURO (1985), doc. 130.

³⁴ J. OLIVER (1995).

³⁵ J. RIUS (1945-1947), doc. 572. J. ALTURO (1985), doc. 244, 295, 308, 312, 384 i 512.

de l'any 1083, que el situa com a límit meridional del Pla i a prop d'un molí.³⁶ Avui el topònim Can Palau persisteix al polígon industrial que ocupa l'extrem sud-est del municipi, alhora que els indicis arqueològics més pròxims ens remeten vers Can Gurri, on s'identificaren materials romans.

Sobre el límit occidental del municipi de l'Ametlla, la vil·la de Palau (*Palatio*) d'ençà de l'any 932 s'integrà a la parròquia de Sant Genís, quan el bisbe Teodoríc consagrà i dotà l'església.³⁷ Si més no, en l'entorn de la casa s'observà l'existència d'estructures i materials romans, així com a Can Forn, situada davant seu i que també consta com a vil·la en la mateixa dotàlia.

Al terme de Santa Eulàlia de Ronçana destaca un lloc referit com 'Torre de Cirera o Palou' l'any 1011, que no identifiquem amb certesa. Desapareguda la torre i sense altres notícies del lloc, només aquest text detalla un emplaçament singular que es trobaria sobre la riba dreta del riu Tenes i en la proximitat d'un rec moliner.³⁸

A la parròquia de Sant Pere de Bigues, un altre lloc denominat Palau (*Palad*), documentat l'any 1146, clouria l'accés a la capçalera del Tenes.³⁹ Avui referit com Camp de Palau, el topònim es conserva sobre la riba dreta del riu, quan aquest abandona les gorges i en la proximitat de Can Noguera, on s'inventaria un jaciment romà.

Sobre l'extrem occidental de l'actual municipi de Lliçà d'Amunt, la vil·la de Palaudàries (*Palacio Aries*) ocupa la capçalera de la riera Seca i es documenta d'ençà de l'any 904, quan un sector del seu terme s'hauria incorporat a la parròquia de Sant Esteve de Parets. L'emplaçament original sembla correspondre a l'entorn de l'església de Sant Esteve del lloc, documentada l'any 982 i sense dades arqueològiques, on 'Aries' seria un antropònim manllevat del grec, del tot insòlit a la Catalunya comtal.⁴⁰

A llevant de Caldes de Montbui, Pla de Palol es documenta com a lloc i terme durant el segle XI, amb notícies de materials romans recuperats temps enre. Aquest no és, però, l'únic cas que cal relacionar amb Caldes. S'hi sumaria un lloc que l'any 1052 s'anomenava *Paladellos* i que es trobaria vers Can Vinyals, sobre l'extrem occidental de l'antiga parròquia i al terme actual de

³⁶ J. BAUCCELLS *et alii* (2006), doc. 1427.

³⁷ I. BAIGES i P. PUIG (2019), doc. 179.

³⁸ J. BAUCCELLS *et alii* (2006), doc. 152, «locum que dicunt Ture de Cirera sive Palacio!».

³⁹ J. RIUS (1945-1947), doc. 968.

⁴⁰ I. BAIGES i P. PUIG (2019), doc. 96 i 777. J. COROMINES (1989-1997), II, p. 239-240.

Sentmenat, fora del nostre àmbit estricte.⁴¹ Així mateix, també incorporem al mapa els topònims de Can Palau (Sentmenat) i de Palau-solità, pròxims a la població de Caldes i que conformen un arc de palaus que l'envolten.

98

Al capdavant, entre la relació precedent cal destacar les tres torres que ocupen els principals cursos fluvials, tot constituint un arc de defenses al bell mig de la comarca. Construïdes previsiblement durant la fase inicial dels establiments i malauradament desaparegudes, devien ser edificis de planta circular, atès que aquest tipus de defenses figuren entre les innovacions que introduí la conquesta islàmica. De fet, durant els segles VIII-X les torres de planta circular i oblonga proliferen a les successives fronteres andalusines en terres catalanes, on s'apliquen a la vigilància en alçada i també a la defensa de passos estratègics o d'establiments rurals. Si més no, a la comarca del Vallès Oriental disposem de dues torres alimares que atribuïm al mateix context històric.⁴²

Potser un dels exemplars més precoços és la talaia de la Torre Roja, situada al bell mig del Vallès, sobre la població de Caldes, documentada com a *kastro Vetulo* l'any 1065. Edificada a tocar d'un poblat ibèric, aquesta torre està construïda amb pedra desbastada que hom disposa en filades, amb el recurs de l'*opus spicatum*; és un edifici de planta anular d'uns 7 m de diàmetre amb el reforç d'una anella exterior (figura 3). Aquí les excavacions han descobert una petita necròpoli formada per dotze enterraments en decúbit supí i algunes fosses altmedievals que hom podria relacionar amb el servei de la torre, amb presència de ceràmica espatulada i datació calibrada d'un individu entre els segles VIII-X.⁴³

Figura 3. La Torre Roja, Caldes de Montbui (fotografia de l'autor).

⁴¹ E. MOREU-REI (1961), p. 156 i 158. G. FELIU i J. M^o SALRACH (1999), doc. 408.

⁴² R. MARTÍ i M^o M. VILADRICH (2018).

⁴³ A. FORTÓ i X. MAESE (2011). E. MOREU-REI (1961), p. 70 i doc. 8.

D'aspecte monumental, l'anomenada Torrassa del Moro de Llinars ha estat restaurada recentment i correspon al castell del Far de la documentació medieval, una fortificació que formaria part d'un complex dispositiu de vigilància interterritorial que convergeix a Barcelona, 14 de les baules del qual reben el mateix nom. Construïda sobre una banqueta circular, el seu cos inferior presenta un diàmetre màxim de 9,3 m i murs de 2 m de gruix, amb perfil atalussat a l'exterior i vertical a l'interior, de manera que ofereix per les dues cares un cuidat aparell de grans blocs de granit encoixinats, fins a una alçada de 4,15 m. Sobre el cos inferior es conserven restes d'un segon parament que hauria de ser original, realitzat amb pedra mitjana i que constituïria el cos superior o el terrat d'un edifici amb una altura aproximada d'uns 10 m (figura 4). Les intervencions arqueològiques realitzades a l'interior i a l'entorn de la torre reportaren materials antics, medievals i moderns, sense que hom pogués precisar l'època de construcció, que nosaltres avui atribuïm al governador Sulaymān al-A'rābī, durant els anys seixanta i setanta del segle VIII.⁴⁴

Identificats amb certesa o de forma més imprecisa, concloem que cadascun d'aquests palaus posseeix un potencial investigador excepcional, tant en relació amb el període andalusí com amb els efectes de la conquesta carolíngia de Barcelona. Tot seguit ho comprovarem en el cas de Marata, un espai ben documentat i poc alterat per les transformacions contemporànies.

Figura 4. La Torrassa del Moro o del Far, Llinars (fotografia de l'autor).

⁴⁴ E. SÁNCHEZ (2008). R. MARTÍ i Mª M. VILADRICH (2018), p. 61-62.

4. Marata i els seus senyors als primers textos medievals

El document que l'any 895 cita per primera vegada la vil·la de Marata (*Meserata*) és un dels primers textos relatius al Vallès i mostra, clarament, que aleshores el comtat de Barcelona encara no havia assolit la seva entitat territorial definitiva (*in territorio Valleses ... in iam dicto comitatu Vallese*). El text detalla una venda de béns immobles que hom situa al terme de Marata, a la mateixa vil·la i al vilar 'Richilas', on un tal Pere ven a Esteve la meitat que li pertoca de l'herència del seu amic difunt Esperandéu, de l'àvia Adalvira i de sa mare Gradil·la. La transacció afecta un palau o palaus (*palacia / palacio*), amb corts, horts, arbres, un llinar i set camps, amb els seus accessos, aigües, erms i boscos.⁴⁵

D'acord amb aquests detalls, el palau correspondria a l'àrea residencial de la vil·la, una explotació agrícola voltada de camps i horts, que només s'observen vers el fons de la vall. Al seu torn, el vilar 'Richilas' sembla al·ludir a Can Rovira del Villar, als confins entre Marata i Llerona, on perdura el topònim.

Sobre la família del venedor no tenim altres notícies segures, tot i constatar que hauria disposat d'aquests béns durant tres generacions, precisió que ens remuntaria als temps de la conquesta carolíngia de Barcelona, l'any 801. D'altra banda, atesa la transmissió d'aquestes propietats, considerem que el comprador podria ser espòs d'Anna, filla del comte Alaric d'Empúries i neta de Berà, que fou el primer comte de Barcelona. Magnat ben conegut, el mateix Esteve l'any 898 obtenia un precepte reial que li reconeixia les possessions familiars a terres de Besalú i Empúries o al nord dels Pirineus, tot i que cap altra notícia el relacionaria amb el comtat de Barcelona.⁴⁶

La notícia següent correspon a l'any 940, quan els germans Recosind, Sunifred i Adanàsia donaven al monestir de Sant Cugat l'alou que posseïen per herència dels pares als termes de 'Palau Marata' i de 'Castanyola', amb les seves cases, cort, horts, terres, vinyes, arbres i un rec, tot exceptuant el que havia estat de Búlgar. Un alou era aleshores una propietat lliure de càrregues, habitualment en mans de persones de certa rellevància, tot i que no aconseguim identificar amb certesa cap dels protagonistes de la donació, descendents potser dels titulars del palau durant el segle IX. Són béns que també radicarien vers un lloc imprecís del fons de la vall i que a partir d'aquí consignen de forma genèrica les successives butlles pontifícies concedides al monestir. La doble denominació de Castanyola i Marata encara es repetirà l'any 1100, aleshores atribuïda a la parròquia de Santa Coloma.⁴⁷

⁴⁵ I. BAIGES i P. PUIG (2019), doc. 86, «infra termines de uilla Meserata ... in iam dicta uilla Meserata et in uillare Richilas».

⁴⁶ R. d'ABADAL (1926-1950), p. 371-374. P. PONSICH (1980). R. Martí (2019).

⁴⁷ I. BAIGES i P. PUIG (2019), doc 230, «in terminio de Palacio Meserata vel in terminio de Castaniola». J. RIUS (1945-1947), doc. 382, 412, 486 i 774. J. BAUCCELLS et alii (2006), doc. 1718, «parrohechie sancti Columbe de Castaniola quem dicunt Meserathe».

Un altre text de l'any 961 detalla la venda entre els germans Sal·la i Silvi, amb les respectives esposes, d'una peça de terra al terme de Corró d'Amunt, pròxima a Marata, una parcel·la que devia trobar-se vers l'entorn de Can Sala, que recordaria el nom d'aquell personatge. Prop d'aquí, un document de l'any 968 recull la venda dels esposos Lleó i Senyora a Elies d'una peça de terra situada al lloc del Pla, al terme del Palau de Marata, que serà l'última menció d'aquest *palatium*. Cal remarcar que aquestes dues transaccions les redactà el prevere Bell, que Elies posseïa altres terres a Corró d'Amunt i que als dos documents hi consta un tal Ermeniscle, com a testimoni del primer i com a propietari d'una terra veïna després.⁴⁸ Són reiteracions que ens reporten vers un ambient estrictament local, amb un parcel·lari molt fragmentat en l'entorn del Pla, alhora que Marata era un espai termenat que integrava dues vil·les i altres llocs, on les propietats dels particulars residents s'afegien a les terres senyoriales, ben testimoniades a partir d'aquí.

Així, l'any 1003 els germans Otger i Longobard permutaren amb el monestir de Sant Cugat una de les vinyes que posseïen a Marata, a canvi d'una altra terra a Sant Julià de Palou. D'aquests dos germans sabem que eren fills de Delà, casat primer amb Anna i després amb Ajó, amb nombroses propietats arreu del comtat de Barcelona. Mort son pare, el seu padastre Geribert, vicari del castell de Pera i senyor de Llacera (Sant Llorenç Savall), generosament els acollí, els vestí, els armà i els donà cavalls per tal que servissin i militessin al palau del comte. De fet, Longobard trobaria la mort l'any 1010 a Còrdova, havent establert que l'alou de Marata revertís a son germà Otger.⁴⁹

Amb propietats a Marata, el vicari Brocard de Palou Morí també hauria mort a la mateixa expedició, atès que aleshores dictà testament i no consta que sobrevisqués. Brocard era germà d'Ingilrada, esposa del vicari Sunifred del castell de Rubí, i també devia ser-ho d'un tal Miró que l'acompanya l'any 996, tots tres fills de Bardina i nebots del vicari Galí de les Gunyoles o Sant Martí Sarroca. Mort l'any 981, és al testament de Galí on es comprova certa relació familiar amb Delà, que fou el seu marmessor.⁵⁰

Potser filla de Delà, Adelaida fou l'esposa de Brocard, suposant que el mateix vicari tingués per sobrenom Bardina, amb qui hauria tingut una filla anomenada Sicarda. Un cop vídua, la mateixa Adelaida encara contrauria altres enllaços que suposen veritables aliances nobiliàries a la zona, amb Guillem Adalbert, de qui no sabem res, amb Bernat de Sant Vicenç de Burriac, entre

⁴⁸ I. BAIGES i P. PUIG (2019), doc. 405, 441 i 545, «in terminio de Palacio de Mezerata, ubi dicunt ad ipso Plano».

⁴⁹ J. RIUS (1945-1947), doc. 386. R. Martí (2017), p. 695-696. J. BAUCELLS *et alii* (2006), doc. 142.

⁵⁰ J. SALVADÓ (2012), doc. 654. J. BAUCELLS *et alii* (2006), doc. 86. R. ORDEIG (1999), doc. 1736. I. BAIGES i P. PUIG (2019), doc. 760. J. GIBERT (2016), p. 46-51.

els anys 1016 i 1024, i finalment amb Llobató de Vilalba. Mentrestant, a Bernat el succeï son germà Guadall al capdavant del castell de Burriac; aquest darrer l'any 1024 comprà als comtes de Barcelona per cent unces d'or els feus que posseïa, entre els quals els del terme de Marata.⁵¹

Membres inequívocs de l'alta aristocràcia, també els senyors del castell osonenc de Lluçà tingueren propietats als termes de Marata, on posseïen un vinyar, cases i terres. Així s'infereix del testament d'Oda, germana del primat Gombau de Besora i vídua de Guisad de Lluçà, que l'any 1034 concedia al monestir de Sant Cugat una vinya *ad ipso viner*, alhora que atorgava al primogènit Sunifred la resta d'alous de Marata. Filla del vicari Sunifred de Lluçà (+ 988) i cunyada d'Oda, també la vescomtessa Engonça de Cardona disposaria d'una porció dels béns familiars al Villar i Marata, que l'any 1039 atorgava al monestir de Casserres entre moltes altres propietats.⁵²

Aquest alou dels Lluçà guardaria una relació directa amb el palau documentat l'any 895, fins al punt que això explicaria que el document derivés als arxius episcopals gironins. Així, fill de Sunifred, l'ardiaca Sendred de Girona exercí el càrrec entre els anys 997 i 1022, tot i que el testament patern no detalla cap possessió al Vallès i estableix que la porció del sacerdot revertís als germans quan morís. Considerem més probable, però, que les propietats de Marata arribessin als Lluçà per via materna, gràcies a Engonça, que seria filla del vescomte Otger de Barcelona (a. 938-959) i neta del vescomte Llopart (a. 910-936). De fet, la successió d'aquestes propietats de Marata ens ha permès argumentar que el vescomte Llopart devia ser fill o gendre d'Esteve i Anna, i que Delà hauria adquirit aquests béns de la seva primera esposa, Anna, filla del vescomte Otger (figura 5).⁵³

Finalment, seria durant la segona meitat del segle XI quan s'edificaria l'església parroquial de Santa Coloma de Marata, una construcció romànica d'una sola nau. D'ara endavant les transaccions locals se situen inequívocament en la nova parròquia, potser establerta per iniciativa de la família dels Montcada, que tot seguit la incorporaren al joc de les relacions feudals. Així, l'any 1069 Ramon Hug es feia home soliu de l'ardiaca Bernat Guillem de Montcada i de Renard Ramon, i rebia a canvi les esglésies de Palou i Marata. Sense propietats anteriors a la zona, els drets de l'ardiaca es derivaren d'una concessió del comte Ramon Berenguer als seus germans, Ramon Guillem de Montcada i Renard de la Roca, d'una dotzena de parròquies que s'equiparen a franqueses, entre les quals també figura la de Palou (Granollers).

⁵¹ J. BAUCCELLS *et alii* (2006), doc. 257, 414, 891 i 909. J. SALVADÓ (2012), doc. 730. J. ALTURO (1985), doc. 25.

⁵² R. ORDEIG (2000-2008), doc. 927. I. LLOP (2009), doc. 152.

⁵³ R. ORDEIG (1999), doc. 1541. R. MARTÍ (2019).

De Renard Ramon sabem que actua principalment a Castellar del Vallès, on mantenien importants interessos els senyors de Llacera i també els Claramunt, alhora que el feudatari Ramon Hug també es relaciona amb els senyors de Rubí.⁵⁴

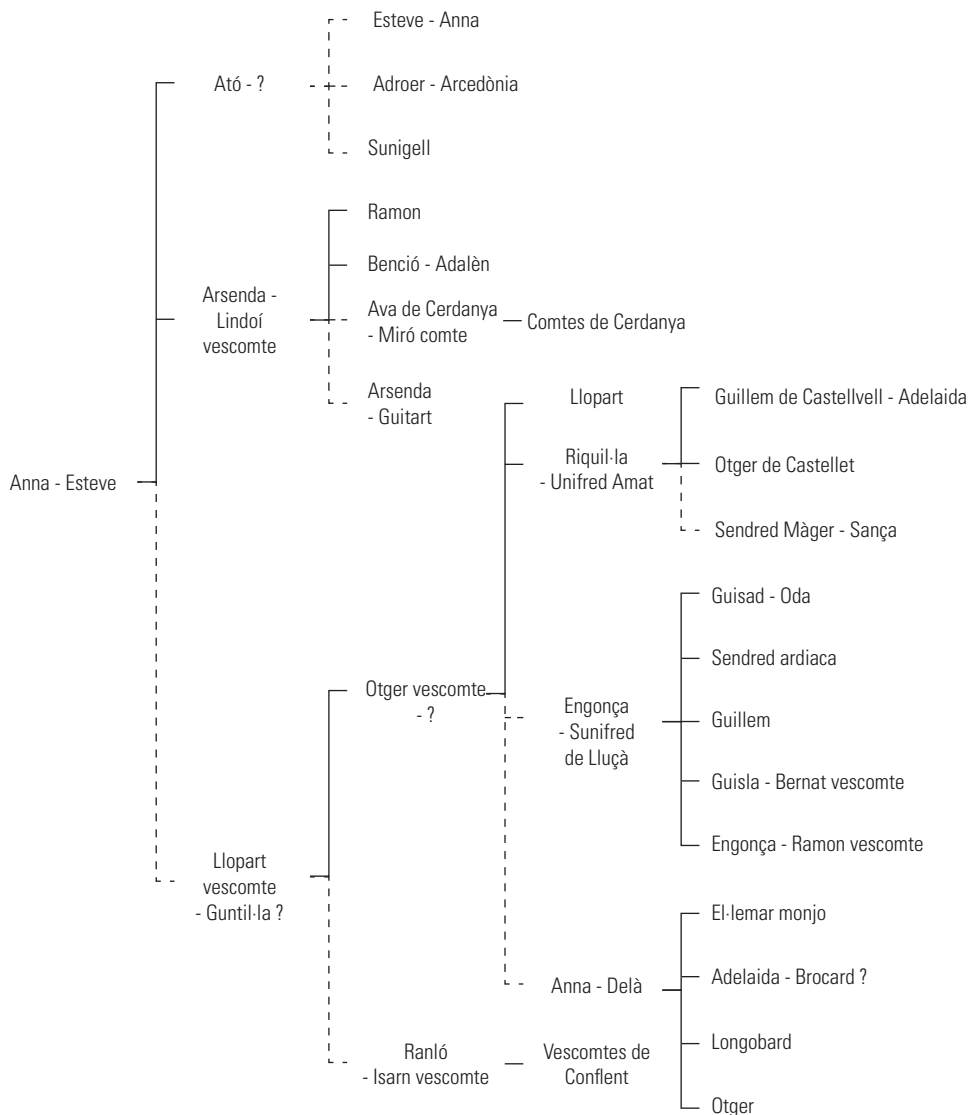

Figura 5. Descendència d'Anna i Esteve (font: elaboració pròpia).

⁵⁴ G. FELIU i J. Mª SALRACH (1999), doc 746. I. BAIGES *et alii* (2010), doc. 116. P. PUIG (1995), doc. 362, 382, 398-399 i 424. J. BAUCELLS *et alii* (2006), doc. 1102.

Cal remarcar, però, que l'establiment de la parròquia de Santa Coloma no és un fet aïllat, sinó que es produí en un context general de substitució de les tradicionals demarcacions vilatanes. Amb les noves parròquies, aleshores també s'establiren sagreres immunes al voltant de les esglésies, en el context de les assemblees diocesanes de la Pau de Déu i amb notables repercussions als diversos comtats, i també al Vallès.⁵⁵

104

Vers la fi del segle XI altres textos confirmen la persistència de propietats senyoriales i les identificacions suggerides. Gendre d'Adelaida, Ermengol Samarell l'any 1076 concedia en testament un sester d'ordi a l'església de Santa Coloma de Marata i un altre a Santa Maria del Pla, i la seva esposa Trudgarda en 1089 donava dos mancusos per a l'obra de Santa Coloma i dos més a Santa Maria.⁵⁶

Ponències
Revista del
Centre d'Estudis
de Granollers,
24 (2020), 85-117

Forçat per la necessitat, l'any 1094 Dalmau Ramió donava a la seva germana Florença i al seu espòs Guadall una tercera part del 'mas de la Rovira' i d'una vinya del monestir de Sant Pere de Rodes, així com d'un sagrer en l'església de Santa Coloma. Poc després, els mateixos Guadall i Florença l'any 1100 compraren als esposos Arnau i El-liarda, amb el seu fill Bernat, mitja quartera de vinya i una de terra situades als llocs de Puig i Camp-rodó, a la parròquia de Santa Coloma de Castanyola o de Marata.⁵⁷ Aquestes terres constituïen un alou franc que procedia dels pares d'El-liarda i de son germà Guillem (tot i que l'editor interpreta 'Michaeli'), així com per donació de Ramon, Berenguer i Dalmau. No dubtem que aquesta El-liarda o Bel-liarda era filla de Domnuç i neta de Geribert, senyor de Llacera i padastre de Longobard i Otger, família en qui revertiren les propietats de Delà i que també posseïen la torre de Palou (Granollers). Germà de Bel-liarda, i com feren els seus ancestres, el cavaller Berenguer Domnuç de Llacera també dictà testament en participar a l'expedició comtal que pretenia prendre la ciutat de Tortosa l'any 1092.⁵⁸

D'altra banda, la vinya adquirida l'any 1100 confinava amb terres dels compradors i es devia trobar vers el puig de la Rovira, i la terra de Camp-rodó correspondria a l'actual Camp de l'Om i limitava per llevant amb el camí principal (*strata publica*), al sud amb un alou de Santa Coloma, per ponent amb terres dels compradors i vers el nord amb l'alou del monestir de Sant Pere de Rodes. Per això concloem que la combinació de béns al Villar i al fons de la vall de Marata, relacionades amb els hereus de Delà o amb la família de

⁵⁵ J. VILAGINÉS (2001). V. FARIAS *et alii* (2007).

⁵⁶ J. BAUCCELLS *et alii* (2006), doc. 1305 i 1498.

⁵⁷ J. BAUCCELLS *et alii* (2006), doc. 1605 i 1718.

⁵⁸ G. FELIU i J. Mª SALRACH (1999), doc. 643, 676 i 687. J. BAUCCELLS *et alii* (2006), doc. 1550.

Dalmau Ramió, reflecteix les localitzacions del primer document conegut de l'any 895. Com succeïa amb les terres dels Lluçà, aquestes similituds confirmarien la hipòtesi d'una procedència comuna d'uns i altres aous, que es remuntarien a Pere i Esteve. D'altra banda, l'existència d'una vinya i alou de Sant Pere de Rodes és un altre indicatiu sobre les connexions amb la família del comte Berà, amb importants interessos a l'Empordà. De fet, un precepte del monestir de l'any 982 sembla que citi aquest predi entre els béns del comtat de Barcelona, tot i que les còpies conservades presenten una llacuna en aquest punt precís (*et predium in Mar...*).⁵⁹

Finalment i de forma indirecta, l'any 1104 es fixaren els límits del terme parroquial de Marata, quan el bisbe Berenguer de Barcelona consagrà i concedí dotalies a les esglésies veïnes de Corró d'Avall i Corró d'Amunt. Aquí, el límit nord de la parròquia de Corró d'Avall amb Marata se situaria vers Can Pau Salomó i el puig de les Mentides (*podio vocato Salomon*). Al seu torn, el terme parroquial de Corró d'Amunt vers migdia incorporava l'església de Santa Maria del Pla, fins a la via que passava sota seu.⁶⁰

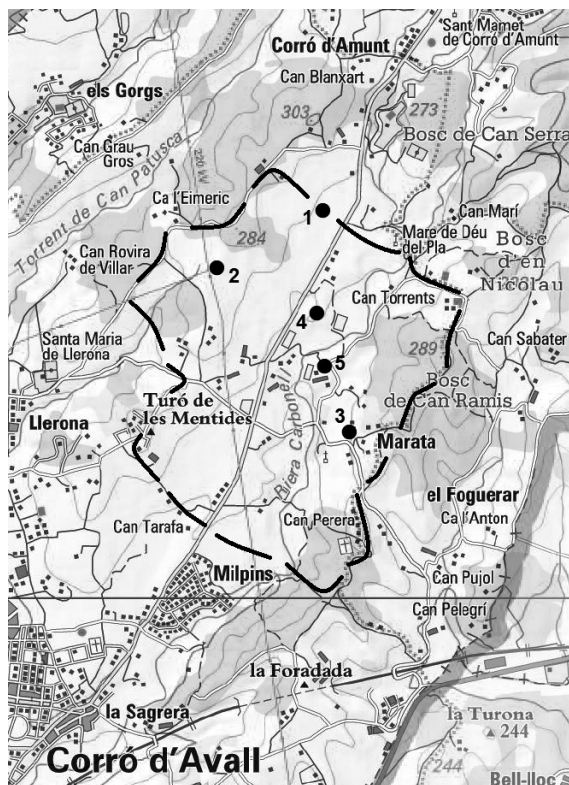
D'aquesta recopilació de dades històriques deduïm que la parròquia de Marata s'estenia principalment sobre aquest tram de la riera Carbonell (*riò*), tot i que també sumaria alguns sectors de les valls contigües, on els límits són imprecisos. Durant la plena edat mitjana aquí suposem un nombre màxim d'una dotzena de masos o cases esparses, dels quals només coneixem alguns noms de lloc o certes persones, com la Rovira i el Pla, o el 'mas dels Conills', Pere Salomó, Pere 'd'Oldzed' i Vives Ramon, que lliuraven censos al comte vers mitjan segle XII.⁶¹ També tenim notícia d'un camí principal o estrada sobre la riba dreta de la riera i al peu del Puig, així com referències de vies en l'entorn de Santa Maria del Pla.

De fet, les dades topogràfiques referides sovint plantegen nous problemes, com s'observa en relació amb la doble entitat de Marata i Castanyola, que anoten dos textos. Sabem del cert, però, que Marata inicialment fou una vila, dotada d'un terme que apreciem en poc més de 3 km² de superfície (figura 6), amb un palau que declinava, fins a desaparèixer en època comtal. Les dades arqueològiques han de prendre el relleu si pretenem anar més enllà, i també resta resoldre la incògnita que planteja el nom mateix de Marata.

⁵⁹ R. d'ÀBADAL (1926-1950), p- 243.

⁶⁰ R. ORDEIG (1993-2001), doc. 296 i 297, «in via que vadit subtus ecclesiam Sancte Marie de ipso Pla».

⁶¹ I. BAIGES *et alii* (2010), doc. 896.

Ponències
 Revista del
 Centre d'Estudis
 de Granollers,
 24 (2020), 85-117

Figura 6. Terme de la vil·la de Marata: 1. Necròpoli de Can Viure; 2. Ca l'Eimeric; 3. Santa Coloma de Marata; 4. Camp del Turiol; 5. Can Ramis (font: elaboració pròpia sobre imatge de l'Institut Cartogràfic de Catalunya).

5. On seria el palau de Marata?

Aquí, entre els jaciments arqueològics registrats, destaca la descoberta recent d'una necròpoli tardoantiga en l'entorn del Pla i Can Viure, amb motiu de les obres del gasoducte. Així, l'any 2012 s'excavà un sector d'un cementiri amb 21 tombes, situades a ponent de la casa i enmig dels camps, orientades diversament i on són representades diverses formes d'enterrament, com sepulcres d'obra, inhumacions en fossa simple i l'ús de tàgules com a fons o cobertes de les sepultures. Les datacions practicades sobre quatre individus que ocupen diferents tipus de sepulcres permet situar el funcionament de la necròpoli d'ençà del segle III i, preferentment, durant els segles IV-VI, en plena desfeta de l'imperi.⁶²

En l'entorn de la necròpoli, la Carta Arqueològica només detalla la presència de fragments de morter i ceràmica ibèrica a prop de Can Viure, així com

⁶² F. X. FLORENSA *et alii* (2016).

l'existència de sepultures a la capella de Santa Maria. A banda d'això, uns centenars de metres al nord de l'església del Pla, Josep Estrada considerà que vers l'entorn de Can Cot podria haver existit una vil·la romana, opinió discutible perquè avui només s'hi observarien materials ibèrics.

Evidentment la necròpoli tardoantiga de Can Viure fou un lloc religiós, en memòria dels difunts, que més tard semblen replicar el cementiri i la capella de Santa Maria del Pla. Més enllà, també considerem que la necròpoli de Can Viure antigament constituïa un límit de terme per ella mateixa, i que l'orientació de les tombes establia les demarcacions que hi confluïen. Així ho detalla la tradició gromàtica antiga i altmedieval del país, quan recull el costum de construir sepulcres o cementiris com a límits de les possessions i suggereix observar les orientacions que marquen les sepultures per deduir-los.⁶³ Ateses les circumstàncies històriques i locals, s'imposa la conclusió que aquest cementiri tardoantic pot haver delimitat dues grans demarcacions homònimes, com serien les vil·les de Corró d'Amunt i Corró d'Avall, abans que la vil·la de Marata existís.⁶⁴

No gaire lluny, sobre l'extrem nord-occidental del terrenal de Marata cal referir l'existència d'un jaciment romà de consideració en l'entorn de Ca l'Eimeric, ben bé sobre la partió d'aigües entre la riera de Carbonell i el torrent de la Rovira del Villar. Considerat una vil·la, aquest establiment es remuntaria a època republicana i la seva ocupació persistiria fins al segle III dC, si més no. Aquí es recuperà una tègula amb la inscripció *Lucius*, un assentament podria relacionar-se amb l'inici de la necròpoli de Can Viure. Tot i això, cal creure que el *fundus* de Ca l'Eimeric aviat se segregaria entre els termes de Llerona i Corró d'Avall o Marata, i en benefici de l'establiment de la Rovira del Villar, com detallen les fonts textuais.

Sobre l'extrem oriental del terme de Marata també es registra un establiment romà a Cal Sabaté, en la capçalera del torrent del Foguerar, que es remunta a època republicana i que perdura fins al segle II dC. Aquest jaciment, però, ocupa un àmbit excèntric, no documentat i que hom pot excloure de la problemàtica específica del palau de Marata.

D'altra banda i d'acord amb les dades disponibles, l'entorn de l'església de Santa Coloma de Marata seria l'únic emplaçament de la riba esquerra de la riera de Carbonell on es documentarien materials romans. Aquí l'any 1975 s'excavà l'interior de l'edifici romànic i es descobrí un conjunt de 10 sitges

⁶³ R. Andreu (2015), p. 128-129.

⁶⁴ La interferència de Marata entre els dos Corró és una observació que devem a Josep Cardús, com molts altres detalls.

medievals que hom preservà durant les obres de restauració (figura 7). La conservació dels materials recuperats encara ha permès la relectura d'aquella intervenció, tot mesurant les sitges i afegint les precisions que aporta el registre ceràmic.

Anterior a la construcció de l'església romànica, que afectà dos dipòsits, el sitjar de Santa Coloma constitueix un sector específic de graners que hom podria relacionar amb la proximitat d'una era i d'un establiment immediat. Distribuïdes en tres sèries, de les 9 sitges que hom pot mesurar s'infereix una capacitat aproximada d'unes 12 tones de cereal i una mitjana de 1.300 kg per sitja, amb notables diferències entre elles, si reduïm els seus volums al pes de cereal que podrien contenir. Més enllà del segle XI, però, a l'interior de la nau només subsistiria la més gran de les sitges, amb una capacitat aproximada de 2,5 tones de cereal, que relacionem amb la percepció dels censos parroquials.

Perduda l'estratigrafia, l'excavació de 1975 recuperà uns dos-cents fragments ceràmics, així com altres materials, que han estat estudiats recentment.⁶⁵ Aquí, només una desena part serien produccions d'època romana, materials informes de cuita oxidada i algunes tègules, als quals cal afegir la recuperació de trossos d'obra compacta (*opus signinum*). Altrament, uns trenta fragments ceràmics s'atribueixen als segles IX-XI i corresponen a formes habituals d'aquest període, tot i que el grup més nombrós pertany als segles XII-XIII o poc després, amb més d'un centenar de fragments.

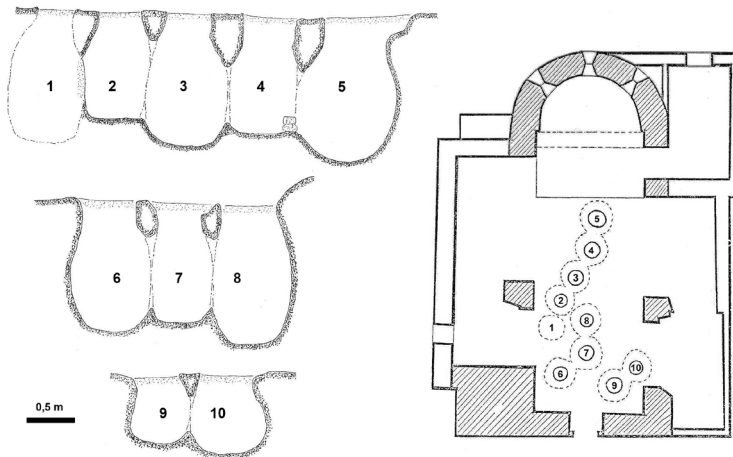

Figura 7. Sitjar de Santa Coloma de Marata (font: elaboració pròpia sobre dibuixos inèdits de Marià Ribas, 1975).

⁶⁵ ROIG I COLL, 2013.

Concloem que els materials antics de Santa Coloma de Marata són imprecisos, tot i que evidencien certa discontinuïtat, sense connexió aparent entre la fase antiga i el sitjar altmedieval que precedí l'església. No localitzades les àrees residencials, cal destacar que el sitjar i l'església són als peus de Can Torrasa, on Josep Estrada considerà que podria haver existit una vil·la romana, i que presideix una torre de planta quadrada. Dotada d'espilleres i amb grans carreus a les cantonades, l'obra d'aquesta torre ens reporta de forma imprecisa vers plena època feudal i seria posterior a l'església de Santa Coloma, tot i que podria haver estat l'emplaçament de la vil·la romànica de Castanyola, com suggereixen els textos.

Al seu torn, el de la vil·la de Marata és un nom polèmic, tot i que seria un arabisme inequívoc, d'acord amb l'opinió dels filòlegs. Així, Joan Coromines proposà que derivaria d'un plural *miṣrāt*, amb significat de límits, i més recentment una altra proposta relaciona el topònim amb la tribu berber nord-africana dels Miṣ(u)rāta¹ o la ciutat homònima.⁶⁶ Tot i això, a Catalunya cal sumar dos altres exemples idèntics: un és al terme de Polinyà del Vallès, on Can Marata ocupa un jaciment romà d'interès, documentat com a lloc d'ençà de l'any 1044; l'altre es troba a Maçanet de la Selva, on el conjunt de Torre Marata correspon a una casa forta documentada d'ençà de 1287, potser establerta aleshores per Ramon de Marata.⁶⁷

També en terres valencianes trobem paral·lels onomàstics que relacionava Coromines i que ajuden a resoldre la incògnita, com són una desena llarga de topònims Miserà o Almiserà de les comarques d'Alacant i del sud de València, que hem pogut estudiar a propòsit del cas deturpat de Camp de Mirra, on l'any 1244 Jaume I i Alfons X pactaren noves fronteres. Aquí comprovarem que són derivats inequívocs del verb *zara'a*, amb el significat de sembrar o plantar que testimonia el lèxic andalusí de Pedro de Alcalá. D'aquí, la veu *maz'arātun* correspondria al plural d'un nom de lloc que podria significar 'sembrats' o 'camps', com al País Valencià, o més aviat 'granges', com a centres d'explotació.⁶⁸ De fet, el document de 895 referia un o diversos palaus, d'on sembla que cal deduir que existien dues explotacions.

En absència d'un candidat idoni, al capdavant cal reconèixer que les dades arqueològiques adduïdes són limitades i que sobre els marges de la riera Carbonell existeixen altres sectors que convenen al palau de Marata. Tot i que caldria realitzar prospeccions reglades, avui hem hagut de visitar el fons

⁶⁶ J. COROMINES (1989-1997), V, p. 186-187. S. PÉREZ (2008), p. 83.

⁶⁷ J. ALTURO (1985), doc. 50. E. MALLORQUÍ (2015), doc. 170.

⁶⁸ E. PEZZI (1989), p. 467 i 607. D. GARRIDO (2004). R. MARTÍ (2004). Agraïm a Mercè Viladrich les seves observacions.

de la vall per resoldre els dubtes, atès que els diversos indicadors ens hi remetien. Aquí, és en la confluència de la riera Carbonell amb el torrent de l'Aigua on convergeixen les diverses vies tradicionals i on es troben els camps més extensos, malgrat que també és una zona força alterada per l'existència d'algunes cases i granges.

110

Si més no, aquesta visita parcial ens ha permès constatar l'existència de dos emplaçaments d'interès arqueològic. Un es troba sobre la confluència de les rieres, al camp del Turiol, on s'observa una àmplia dispersió de materials romans que correspondrien a un establiment altimperial. Sobre un meandre de la riba esquerra de la riera Carbonell, l'altre jaciment potencial es localitza a Can Ramis i sembla tenir escassa entitat, atès que només s'identifica tègula romana, el pivot d'un amforisc i dos fragments de ceràmica grollera altmedieval. Altrament, a Can Ramis no s'observen materials comtals ni de plena edat mitjana, dades negatives que suggereixen una llarga discontinuïtat fins a l'establiment del mas modern. De fet, entre els pergamins de l'Arxiu Municipal de Granollers, es remunta a l'any 1496 la primera notícia d'Antoni Ramis, parroquià de Marata, a qui succeeix Joan Ramis d'ençà de 1505.⁶⁹

Ponències
Revista del
Centre d'Estudis
de Granollers,
24 (2020), 85-117

És finalment vers Can Ramis on troben satisfacció les referències documentals, que mostren la vil·la palau de Marata voltada d'horts i llinars, així com tota mena de conreus, arbres i edificis. També és cert, però, que les dades documentals situen les terres d'una part del palau sobre la riba dreta de la riera, on suposem l'existència d'una altra explotació simultània. Davant per davant de Can Ramis, les cases que posseïren els descendents d'Esteve bé podrien trobar-se en l'entorn de l'actual Cal Joanet, sector que no hem visitat (figura 8).

Figura 8. Masia de Can Ramis, Marata (fotografia de l'autor).

⁶⁹ <<http://www.granollers.cat/arxiu/col-leccio-de-pergamins>> (última consulta 18/12/2019).

6. Conclusions

Les diverses anàlisis realitzades constaten la importància que el domini de la terra va tenir des d'antic, i per això les darreres vil·les romanes estableixen el nostre punt de partida. Residències luxoses i explotacions complexes com eren durant el baix imperi, l'arqueologia mostra que aquelles instal·lacions poc sobrevisqueren a les invasions, i que es convertiren en ruïnes en poc temps, tot i que el concepte *villa* persistí com a marc de referència local. Paral·lelament, l'inici dels temps medievals també es caracteritza per la proliferació d'explotacions més modestes i diversificades, esparses arreu, on les àrees residencials les ocupen simples cabanes, de dimensions reduïdes i construïdes amb materials peribles. Malgrat que els establiments visigòtics del Vallès habitualment no superen la presència de dos grups familiars, aquí sovint es constata la presència d'esclaus, alhora que les activitats productives continuen sent gens menyspreables, evidenciades per una ramaderia important i per tota mena d'estructures.⁷⁰

És en aquest context de profundes transformacions i fraccionament de l'hàbitat que la irrupció del domini islàmic establí noves directrius, en apropiant-se d'una àmplia selecció d'explotacions que hom atribuï al servei de l'estat i als seus agents. Bé ho manifestaria la vintena de palaus rurals que registrem al Vallès Oriental, que acumulen indicis sobre la seva vigència durant el segle VIII, principalment onomàstics i també arqueològics. Aquí s'hauria prioritzat l'elecció de solars d'explotacions antigues, dotades de camps extensos i pròximes als cursos fluvials, on disposaven de prats i vergers. Malgrat tot, la principal directriu sembla haver estat la dispersió estratègica dels emplaçaments sobre la xarxa viària, tot sumant components de diversa entitat i que no diferien gaire dels altres assentaments.

No obstant això, certs palaus aviat es distingiren amb la construcció de torres, seguint plans comuns de defensa, atesa la seva distribució sobre els principals eixos fluvials, al centre de la comarca. Explotacions fortificades, els tres casos documentats semblen haver estat residències dels respectius titulars musulmans, membres inequívocs de l'exèrcit. Sobre les muntanyes que flanquegen el Vallès, però, aleshores també s'erigiren altres torres amb funcions específiques de vigilància i alerta territorial, que se sumaren al sistema de defensa.

Més enllà, hom constata la pervivència dels palaus com a entitats peculiars en època franca i comtal, tot i les diverses transformacions que assolí cadascun a llarg termini. En això destaquen els grans dominis fiscals que marquesos i comtes instrumentalitzaren de bon començament, demarcacions

⁷⁰ J.M. COLL i J. ROIG (2011). J. ROIG (2011). FOLCH *et alii* (2015).

extenses que considerem una innovació carolíngia, com les mateixes parròquies que integren Palautordera, Vilamajor o 'Palatio Almalla'. Situació més comuna, molts altres palaus retingueren la denominació de vil·la i el reconeixement d'un terme propi, tot i que aviat derivaren en mans privades, també a canvi de serveis militars. Al capdavant, però, qualsevol rastre com a institució pública es perdria amb la introducció progressiva de les demarcacions parroquials, que només es generalitzen durant el segle XI, amb la concurrència dels castells feudals.

La vil·la i palau de Marata il·lustra aquests processos històrics, atès que hauria estat segregada de l'antiga demarcació de Corró d'Avall, previsiblement en època islàmica. Com el seu nom àrab indica, aquí potser radicarien dues granges, una de les quals sembla correspondre a l'emplaçament de Can Ramis. Tot i la discontinuïtat que s'observa, aquest topònim podria derivar d'un nom personal àrab ben comú com és 'Abd al-Raḥmān⁷¹, un cas similar al de la fortificació tardoantiga de Sant Julià de Ramis (Gironès), amb idèntica evolució fonètica.

Després vindrien els pròcers carolíngis que tingueren Marata, també a canvi de serveis militars. Els encapçala la família de Pere, que podria haver servit al comte Berà des d'un principi, així com als diversos comtes i marquesos que se succeïren durant tot el segle IX. Seria, però, mitjançant la compra d'Esteve l'any 895 com la propietat del palau de Marata arribaria a la descendència del comte Berà, que en bona part reconstruïm gràcies a la successió d'aquests béns. Així, durant el segle X cal creure que els vescomtes Llopart i Otger de Barcelona posseïren el domini, fins que les filles d'aquest el dividiren. D'aquesta divisió procedien les terres que els descendents dels vicaris Sunifred de Lluçà, Delà, Brocard i Geribert de Llacera posseïen durant el segle XI, tot sumant diverses generacions que fragmentaren el domini inicial en propietats més reduïdes. Les seves terres comprenien els camps més extensos de la riba dreta de la riera Carbonell, contigües als jaciments romans.

Mentrestant, sobre la riba esquerra de la vall, en ple segle X es testimoniarà l'existència d'una nova vil·la anomenada Castanyola, el nucli de la qual podria situar-se vers l'emplaçament que ocupa l'església de Santa Coloma, edificada sobre un graner precedent. En aquest sector, però, la documentació és escassa, fins que l'establiment de la parròquia en ple segle XI unificà definitivament els diversos àmbits en un únic terme, alhora que s'introduïa la noció del feu, inicialment vinculada a la percepció de censos eclesiàstics. La participació dels Montcada i els seus parents del castell de la Roca en aquesta iniciativa no deixa de reproduir la funció que durant més de tres

⁷¹ J. CORDIMINES (1989-1997), VI, p. 333-337. S. PÉREZ (2008), p. 78.

segles tindrien assignades les terres de Marata, atribuïdes a membres de la noblesa i al servei dels exèrcits.

En la seva diacronia, la funció principal de provisió militar que atribuïm als palaus sembla persistir durant segles, tot i que el caràcter públic original aviat es difumina. Més enllà de les permanències, cal reiterar que els palaus rurals són una innovació andalusina, com bé insinuen els casos del Vallès Oriental, i constitueixen una finestra oberta sobre els temps més foscos de l'edat mitjana.

113

Ponències
Revista del
Centre d'Estudis
de Granollers,
24 (2020), 85-117

Referències bibliogràfiques

ABADAL, RAMON d' (1926-50): *Catalunya Carolíngia. II. Els diplomes carolingis a Catalunya*, Barcelona, Institut d'Estudis Catalans.

ALÒS, CARMÉ; SOLANES, EVA (2013): «El jaciment arqueològic de Palous (Camàrasa, la Noguera). Dades sobre el poblament hispano-visigot al mig Segre», dins *Lo que vino de Oriente. Horizontes, praxis y dimensión material de los sistemas de dominación fiscal en al-Andalus (siglos VII-IX)*, Oxford, Archaeopress, BAR Series, 211-222.

ALTURO, JESÚS (1985): *L'arxiu antic de Santa Anna de Barcelona del 942 al 1200*, Barcelona, Fundació Noguera.

ANDERSON, GLAIRE D. (2013): *The islamic villa in early medieval Iberia. Architecture and court cultura in Umayyad Córdoba*, Surrey, Ashgate.

ANDREU, RICARD (2015): *La Geometría de Gisemundo: edición crítica bilingüe y estudio del «Ars Grammatica Gisemundi»*, Bellaterra, UAB.

AVENTÍN, MERCÈ (1990): *Vilamajor 872-1299. De la fi del sistema antic a la consolidació del feudalisme*, Sabadell, AUSA.

BAIGES, IGNASI; FELIU, GASPAR; SALRACH, JOSEP M^a (dir. 2010): *Els pergamins de l'Arxiu Comtal de Barcelona, de Ramon Berenguer II a Ramon Berenguer IV*, Barcelona, Fundació Noguera.

BAIGES, IGNASI; PUIG, PERE (ed. 2019): *Catalunya Carolíngia. VII. El Comtat de Barcelona*, Barcelona, Institut d'Estudis Catalans.

BALLESTÍN, XAVIER; PASTOR, ERNESTO (ed. 2013): *Lo que vino de Oriente. Horizontes, praxis y dimensión material de los sistemas de dominación fiscal en Al-Andalus (ss. VII-IX)*, Oxford, Archaeopress, BAR Series.

BAUCELLS, JOSEP; FÀBREGA, ÀNGEL; RIU, MANEL; HERNANDO, JOSEP; BATLLE, CARMÉ (2006): *Diplomatari de l'Arxiu Capitular de la Catedral de Barcelona: Segle XI*, Barcelona, Fundació Noguera.

BOLÒS, JORDI (2006): «El paisatge històric de Catalunya a l'edat mitjana: aproximació al Vallès Oriental», *Ponències. Anuari del Centre d'Estudis de Granollers 2005*, p. 91-123.

BONNASSIE, PIERRE (1979-1981): *Catalunya mil anys enrera*, Barcelona, Edicions 62.

BRAMON, DOLORS (2000): *De quan érem o no musulmans. Textos del 713 a 1010*, Vic-Barcelona, Eumo Editorial.

CARDÚS, JOSEP (en premsa): *Amb Marata com a pretext. Història i vida al Vallès (cs IV-XVIII)*, les Franqueses del Vallès, Ajuntament de les Franqueses.

COLL, JOAN-MANUEL; ROIG, JORDI (2011): «La fi de les vil·les romanes baix imperials a la Depressió Prelitoral (segles IV-V): contextos estratigràfics i registre material per datar-los», dins *IV Congrés d'Arqueologia Medieval i Moderna a Catalunya*, Tarragona, ACRAM, p. 75-82.

COROMINES, JOAN (1989-1997): *Onomasticon Cataloniae*, Barcelona, Curial.

FARIÀS, VÍCTOR (2002-2003): «Las fortificaciones medievales del Vallès (siglos IX-XIII). Un inventario a partir de las fuentes escritas», *Acta Historica et Archaeologica Mediaevalia*, 23-24, p. 23-49.

FARIÀS, VÍCTOR; MARTÍ, RAMON; CATAFAU, AYMAT (2007): *Les sagreres a la Catalunya Medieval*, Girona, Universitat de Girona.

FELIU, GASPAR; SALRACH, JOSEP M^a (dir. 1999): *Els pergamins de l'Arxiu Comtal de Barcelona de Ramon Borrell a Ramon Berenguer I*, Barcelona, Fundació Noguera.

FLORENSA, FRANCESC X.; GRIÑÓ, DAMIÀ; MEDINA, ESTHER; RAMOS, JORDI (2016): «Control i excavacions arqueològiques fetes durant l'obra del gasoducte Martorell-Figueres: tram sud Martorell-Hostalric», *Tribuna d'Arqueologia*, 2013-2014, p. 314-344.

FOLCH, CRISTIAN (2013): «Els palatials dels territoris del nord-est de Catalunya: indicis toponímics de la primera organització fiscal islàmica», dins *Lo que vino de Oriente. Horizontes, praxis y dimensión material de los sistemas de dominación fiscal en al-Andalus (siglos VII-IX)*, Oxford, Archaeopress, BAR Series, p. 149-159.

FOLCH, CRISTIAN; GIBERT, JORDI; MARTÍ, RAMON (2015): «Les explotacions rurals tar-doantigues i altmedievales a la Catalunya Vella: una síntesi arqueològica», *Estudis d'Història Agrària*, 27, p. 91-113.

FOLCH, CRISTIAN; GIBERT, JORDI (2017): «L'ús de datacions radiocarbòniques en jaciments altmedievales de Catalunya (segles V-XI dC): estat de la qüestió i noves perspectives de recerca», dins *Ibercrono. Actas del congreso de Cronometrías para la historia de la Península Ibérica*, Barcelona, CEUR-WS, p. 293-303.

FORTÓ, ABEL; MARTÍNEZ, PAU; MUÑOZ, VANESSA (2009): «Los yacimientos del Pla del Serrador (Les Franqueses del Vallès) y de Ca l'Estrada (Canovelles), dos ejemplos de asentamiento agrícola entre los siglos V-XIII dC en el entorno de Granollers (Vallès Oriental, Barcelona)», dins *The Archaeology of Early Medieval Villages in Europe*, Vitoria-Gasteiz, UPV-EHU, p. 263-273.

FORTÓ, ABEL; MAESE, XAVIER (2011): «La Torre Roja: un jaciment ibèric i medieval (Caldes de Montbui, Vallès Oriental; Sentmenat, Vallès Occidental)», *Tribuna d'Arqueologia*, 2009-2010, p. 113-152.

GARCÍA DE CORTÁZAR, JOSÉ ANGEL; PEÑA, ESTHER (1989): «El palatium, símbolo y centro de poder en los reinos de Navarra y Castilla en los siglos X a XII», *Mayurqa*, 22, p. 281-296.

GARRIDO, JOSEP DAVID (2004): «El tractat d'Almisrà i el seu context històric», dins *Almirra. Aportacions a la seua història. 4*, Camp de Mirra, Patronat del Tractat d'Almisrà, p. 20-39.

GIBERT, JORDI (2013): «De Guissona a Magalona: consideracions a l'entorn del topònim palatium en els extrems de la seva dispersió en terres de la Tarraconesa oriental i la Septimània», dins *Lo que vino de Oriente. Horizontes, praxis y dimensión material de los sistemas de dominación fiscal en al-Andalus (siglos VII-IX)*, Oxford, Archaeopress, BAR Series, p. 160-181.

GIBERT REBULL, JORDI (2016): *A l'ombra de Barchinona. Antecedents i gènesi de la societat feudal a l'entorn del delta del Llobregat (segles VI-XI)*, el Prat de Llobregat, Ajuntament del Prat.

GIL, IOHANNES (1973): *Corpus scriptorum mvzarabivorvm*, Madrid, CSIC.

LLOP, IRENE (2009): *Col·lecció diplomàtica de Sant Pere de Casserres*, Barcelona, Fundació Noguera.

MALLORQUÍ, ELVIS (2015): *Col·lecció diplomàtica dels Cartellà, cavallers de Maçanet de la Selva (1106-1301)*, Barcelona, Fundació Noguera.

MARTÍ, RAMON (1999): «Palaus o almúnies fiscals a Catalunya i al-Andalus», dins *Hommage à Pierre Bonnassie. Les sociétés meridionales à l'âge féodal (Espagne, Italie et sud de la France Xe-XIIIe s)*, Toulouse, Université Toulouse-Le Mirail, p. 63-70.

MARTÍ, RAMON (2004): «La misteriosa existència i l'extinció dels musulmans de la vall d'Almistrà», dins *Almirra. Aportacions a la seua història. 4*, Camp de Mirra, Patronat del Tractat d'Almistra, p. 4-17.

MARTÍ, RAMON (2013): «El palatium rural, una institució fiscal del segle VIII», dins *Lo que vino de Oriente. Horizontes, praxis y dimensión material de los sistemas de dominación fiscal en Al-Andalus (ss. VII-IX)*, Oxford, Archaeopress, BAR Series, p. 102-117.

MARTÍ, RAMON (2017): «Els Castellvell durant el segle X, artífexs i veguers de la Marca de Barcelona», *Anuario de Estudios Medievales*, 47(2), p. 679-705.

MARTÍ, RAMON (2019): «La descendència del comte Berà de Barcelona en la construcció dels comtats catalans», dins *Estudis sobre els orígens de la noblesa al nord-est peninsular (segles X-XII)*, Andorra, Anem Editors, p. 15-49.

MARTÍ, RAMON; VILADRICH, Mª MERCÈ (2018): «Les torres de planta circular de la frontera extrema d'al-Andalus a Catalunya (segles VIII-X)», *Treballs d'Arqueologia*, 22, p. 51-81.

MOREU-REY, ENRIC (1961): *La rodalia de Caldes de Montbui. Repertori històric de noms de lloc i de noms de persona*, Barcelona, Editorial Teide.

NOLLA, JOSEP M^a; CASAS, JOSEP (1984): *Carta Arqueològica de les comarques de Girona. El poblament d'època romana al N.E. de Catalunya*, Girona, Centre d'investigacions arqueològiques de Girona.

OLIVER, JAUME (1995): «El molí feudal de Blancafort de la Garriga», *Analecta d'Història Garriguenca*, 2 i 3, p. 4-6 i 9-12.

ORDEIG, RAMON (1993-2001): *Les dotalies de les esglésies de Catalunya (segles IX-XII)*, Vic, Estudis Històrics.

ORDEIG, RAMON (ed. 1999): *Catalunya Carolíngia. IV. Els comtats d'Osona i Manresa*, Barcelona, Institut d'Estudis Catalans.

ORDEIG, RAMON (2000-2008): *Diplomatari de la Catedral de Vic. Segle XI*, Vic, Patronat d'Estudis Osonencs.

PASTOR, ERNESTO (1996): *Castilla en el tránsito de la Antigüedad al Feudalismo*, Valladolid, Junta de Castilla y León.

PÉREZ, SANTIAGO (2008): «Toponímia d'origen islàmic a la Catalunya Vella», *Societat d'Onomàstica: butlletí interior*, 110, p. 62-85.

PEZZI, ELENA (1989): *El Vocabulario de Pedro de Alcalá*, Almería, Editorial Cajal.

PUIG, PERE (1995): *El monestir de Sant Llorenç del Munt sobre Terrassa. Diplomataris dels segles X i XI*, Barcelona, Fundació Noguera.

RIU, MANEL (1989): *L'arqueologia medieval a Catalunya*, Barcelona, Els Llibres de la Frontera.

RIUS, JOSÉ (1945-1947): *Cartulario de «Sant Cugat» del Vallés*, Barcelona, CSIC.

ROIG, JORDI (2011): «Vilatges i assentaments pagesos de l'antiguitat tardana als territoris de Barcino i Egara (Depressió Litoral i Prelitoral): caracterització del poblament rural entre els segles V-VIII», dins *IV Congrés d'Arqueologia Medieval i Moderna a Catalunya*, Tarragona, ACRAM, p. 227-250.

ROIG, JORDI; COLL, JOAN MANEL (2013): «Los palatia altomedievales del Vallès (siglos X – XI): La aportación de la arqueología», dins *Lo que vino de Oriente. Horizontes, praxis y dimensión material de los sistemas de dominación fiscal en Al-Andalus (ss. VII – IX)*, Oxford, Archaeopress, BAR Series, p. 223 – 259.

SALVADÓ, JOAN (2012): *El monestir benedictí de Sant Benet de Bages. Fons documental: identificació, edició i estudi. Segles X-XI*, Lleida, Universitat de Lleida, tesi doctoral.

SÁNCHEZ, EDUARD (2008): «Ressenya sobre els resultats de l'excavació arqueològica a l'interior de la Torrassa del Moro de Llinars del Vallès», dins R. MARTÍ (ed.), *Fars de l'islam. Antigues alimares d'al-Andalus*, Barcelona, Edar, p. 125-137.

SOLER, JOAN; RUIZ, VICENÇ (2013): «Els palaus periurbans de Terrassa. Una xarxa fiscal andalusina al voltant de la seu d'Ègara», dins *Lo que vino de Oriente. Horizontes, praxis y dimensión material de los sistemas de dominación fiscal en al-Andalus (siglos VII-IX)*, Oxford, Archaeopress, BAR Series, p. 205-210.

VILAGINÉS, JAUME (2001): *El paisatge, la societat i l'alimentació al Vallés Oriental (segles X-XII)*, Barcelona, Publicacions de l'Abadia de Montserrat.